

NİZAMİ GƏNCƏVİ. KİMLİYİ VƏ İDEYALAR ALƏMİ

Hamlet İsaخانlı

Əvvəli jurnalın 419-cu (iyul 2022), 420-
ci (sentyabr 2022), 421-ci (oktyabr 2022)
nömrələrində

“İsgəndərnamə” və coğrafi məkan

İsgəndər taxta çıxan kimi xəbərçi gəlib “qara zəngilər”in Misir üzərinə hücum etdiyini və İsgəndər köməyə gəlməsə, vəziyyətin çox pis olacağını söylədi: “Nə Misir, nə Əfrəcə, nə də Rum qalacaq” (“Şərəfnamə”, 1037). Nizami'nin İsgəndəri kömək istəyən heç kimdən köməyini əsirgəmir. İsgəndər öz ordusu ilə hərəkətə keçir, düşmən qüvvəsinin məskunlaşdığı yerə doğru yola düşür.

Zəngibar şahı böyük ordu toplamışdı:

*Həbəş sağda, bərbər solda idi,
Ortada divsayağ zəngi durmuşdu (1314).*

Zəngibar farsca “qara sahil” deməkdir, ərəbcədə bu Zəncibar şəkli aldı; bu ad ilə Nizami, görünür ki, çağdaş Tanzaniya və onun ətrafında yerləşən zənci xalqları nəzərdə tutmuşdu. Hazırda Zəncibar Tanzaniyanın bir hissəsidir.

Ağır döyüşdə zəngiləri məğlub edən İsgəndər “Misirə daxil oldu, camaata nəvaziş göstərdi” (1496), dəniz kənarında İsgəndəriyyə (Aleksandriya) adı qoyulan “Yaşıl bahar kimi bir şəhər saldı” (1501) və “O, dənizi keçərək Ruma gəldi” (1506).

Qeyd. Makedoniyalı Aleksandr onlarla şəhərin əsasını qoymuş və ya adını dəyişdirib, Aleksandriya etmişdir. Bu şəhərlərdən ən böyüyü Nil deltasında, Aralıq dənizi sahilində yerləşən və əsası (-331)-ci ildə qoyulan Aleksandriya (indiki İsgəndəriyyə) şəhəridir.

Antik yunan dövründə dünyanın böyük güclərindən biri İran idi. Ərazi və əhali sayı baxımından Yunanıstan kiçik, İran böyük idi. “İsgəndərnamə”də yunanların İrana xərac verdiyi və bunun İsgəndər taxta çıxan zaman da davam etdiyi deyilir. Öz gücünə inamı olan İsgəndər bu işə son qoymaq fikrinə düşdü – “Mən nə üçün Daraya xərac verim?” (1609). Beləliklə, İsgəndər özünü fəth kimi gördü, İrani və ümumiyyətlə, dünyanı fəth etməyə girişdi:

*İranlılara xidmət etməkdən çəkindi
İrani fəth etmək fikrinə düşdü (1573)
Dünyaya sahib olmaq fikrinə düşdü
(1667).*

Əlbəttə, Nizami İrani yüksək qiymətləndirir, Marağa hökmdarı Əlaəddin Körpə Arslana it-haf etdiyi "Yeddi gözəl"də bu hökmdarı tərif edərkən, İrani dünyanın ürəyi kimi təqdim edir:

*Bütün aləm bədəndir, İran isə ürək
Bunu deyən belə bir bənzətmədən xəca-
lət çəkməz.
Çünki İran Yer (kürəsinin) ürəyidir,
Ürəyin isə bədəndən yaxşı olduğu mə-
lum şeydir³⁹.*

Nizami Gəncəvi

Və bu tərifin canı olaraq hökmdara "Ürək sənən" və "Sənin vilayətin isə o məmləkətin özəyidir" (359) deyir. Lakin, Nizami, Firdovsidən fərqli olaraq, İranın əfsanəvi və qəhrəmanlıq dövrlərinə xüsusi müraciət etmir, üstəlik, İran şahlarına, o cümlədən, öz qəhrəmanları Bəhram Gur və Xosrov Ənuşirvana pərəstiş etmir, əksinə onları danlayır, qadın qəhrəmanlarının dili ilə onları elm və mərifət öyrənməyə və ədalətə çağırır. Nizami baş, ideal qəhrəmanı olaraq yunan əsilli İsgəndəri – Makedoniyalı Aleksandri seçir, daha doğrusu, yaradır.

İran hökmdarı Dara. Qədim Roma şəhəri Pompeyda "Faun evi"ndə mozaika

İran şahı Dara və İsgəndər savaşa hazırlaşirlar. Nizami bu iki ordunun hansı xalqlardan toplandığı barədə maraqlı fikir yürüdü: Dara İran, Çin, Xarəzm, Qəznə və Qur'dan ("Şərəfnamə", 1806-7), İsgəndər isə Misir, Əfrəncə, Rum və Rusdan qoşun düzəldir (1842). Burada və ümumiyyətlə, "İsgəndərnamə"də ilk baxışdan o dövr üçün anlaşılmaz olan "Rus" məsələsi – bu anaxronizm aşağıda müzakirə olunacaq.

İsgəndər İranda "atəşpərəsliyi ortadan qaldırmağa girişdi", "Atəşə pərəstiş edənlərin tüstüsünü çıxardı" (2819), sonra Babilə, Babilədən "Azərbaycan tərəfə yönəldi" (2836). Odlar yurdu Azərbaycanda "özündən yanan" atəşi də külə döndərdi:

³⁹ Gəncəvi N. 1197. Yeddi gözəl. 356-357.

*O yerdə daş hasar içində bir atəş yanırıdı,
Atəşpərəst onu "özündən yanan" adlandırırıldı (2838).
Əmr etdi, qədim yanan atəşi
Söndürdülər və külə döndərdilər (2840).*

Qeyd. Firdovsinin "Şahnamə"sində atəşpərəstliyə hücum edilmir.

Nizami'nin İsgəndəri İranda son məntəqəyə – İsfahana getdi və orada Daranın qızı Rövşənəklə evləndi.

Qeyd. Yunan qaynaqlarında Aleksandr'ın evləndiyi və adı Roksana kimi keçən qız əslində hökmdar Dara'nın deyil, soq dialı bir zadəganın qızıdır. Lakin, Aleksandr Dara'nın böyük qızı Stateira, eləcə də İran Əhəməni şahı 3-cü Artakserkəs'in qızı Parisatis'lə də evlənməmişdi.

İsgəndər, nəhayət, İstəxr məntəqəsində taxta oturdu:

Getdi İstəxrə, başına tac qoydu (3061).

Qeyd. Gerçək Makedoniyalı Aleksandr, doğrudan da, İstəxrə (Persepolis yaxınlığında yerləşən məntəqəyə) getmiş və atəşpərəst mərkəzi sayılan bu şəhəri dağıtmışdı.

Bu təntənədən sonra İsgəndər bir ziyarət edib, ana vətənə dönmək fikrində idi; mömin şəxs olan Nizami öz İsgəndər'ini Kəbəyə aparmamış rahatlıq tapmazdı:

*Əcəm mülkü şahı ram olandan sonra
O, Ərəb mülkünə yola düşdü (3273).
İlk əvvəl Kəbənin qapısını döydü (3292).
Bir daha o, İraq mülkünə gəldi,
Öz evinə qayıtmaq fikrinə düşdü (3299).*

Bu anda Azərbaycandan gələn qasidin verdiyi xəbər İsgəndər'in planlarını kökündən dəyişdirdi.

*Bu anda Azərabadgan hökmrənindən
Azadələr kimi bir qasid gəldi... (3300).*

Abxaz və "Ərməndə atəşə pərəstləş edirlər" (3304) və onlar Abxaza tabedirlər. İsgəndər lazım gələni etdi:

*Qoşunu Babildən Ərmənə çəkdi.
Bu bulaşıqdan o ölkəni təmizlədi (3310-11).*

Nəticədə, "Abxaz diyarının sərkərdəsi–Dəvali" (3316) ona tabe oldu. Nizami Tiflis şəhərini də İsgəndərə bağlayır, bir qoca demiş "Ki, Tiflisi o abad etmişdir" (3336).

Və sonra

Bərdədəki Nüşabəyə tərəf yönəldi (3341).

* * *

Nizami'nin İsgəndər'i elə-belə, ancaq fəth üçün yürüş etmir, əsasən insanları, ölkəni zalımlardan, fəlakətdən qurtarmaq məqsədilə savaşa girir, İsgəndər'in savaşı ədalətli savaştır. Misiri Zəngibardan xilas etmək, İrana ədalətli hökmdar ehtiyacını ödəmək, Abxaz və Ərməni atəşpərəstlikdən təmizləmək istəyir.

İnsanları öldürən, əsir alan, şəhərləri dağıdan, yandıran Makedoniyalı Aleksandr Nizami'yə yaddır, Nizami'nin İsgəndər'i nahaq qan tökməyən, insanlara kömək edən ədalətli hökmdardır.

Psevdo-Kallisten rəvayətinə görə Aleksandr elçi adı ilə Həbəşistan şahzadəsi Kandaki xanımın sarayına gedir. Lakin, şahzadə xanım elçinin davranışından şübhələnir və sarayında saxlanılan şəkilə görə İsgəndər'i tanıyır. Aleksandr başqa bir yerdə amazon xanımlarla da rastlaşır; bu da Aleksandr romanından götürülmüşdür. "Şahnamə" də İsgəndər elçi sifətilə Həbəşistana deyil, Əndəlüs şahzadəsi Kaydaf xanımın sarayına gedir; üstəlik, İsgəndər kişilərsiz yaşayan döyüşkən amazon xanımlar ölkəsinə də ayrıca baş çəkir. Nizami bu mövzunu daha dərindən işləmiş və onu Afrika, ya Əndəlüslə deyil, öz vətəni ilə, bugünkü dillə desəm, Azərbaycanla bağlamışdır. Nizami İsgəndəri öz Gəncəsinin yanında – Bərdədə yerləşən gözəl hökmdar xanım, "Əqli mətin, ürəyi açıq, sözü şirin" (3368) Nüşabə'nin yanına gətirir. "Bərdə mülkü gözəldir" (3346):

*Əgər sənə quş südü lazımdırsa, burada tapılar,
Torpağını qızıl suyuyla yoğurmuşlar (3353-4).*

Hərçənd ki, Nizami Bərdənin əvvəl belə gözəl olduğunu deyir, şairin öz zamanında isə "O nardan, nərgizdən ancaq iz qalmışdır" (3557). Nizami amazonlar haqqında əfsanələrə xüsusi yer ayırmır, bu cəhətdən də Nüşabə'ni irəli çəkir:

*Sinəsi yasəmən, baldırı gümüş qızlar
Hər işdə onunla birgə olarlar (3386).
Bütün işləri qadınlara tapşırmışdı,
Kişiləri görməyə ehtiyac duymurdu (3372).*

Gəncədə Nizami məqbərəsi yanında Nüşabə və İsgəndər heykəli

Nizami ənənəyə sadıq qalır; İsgəndər elçi sifətində Nüşabənin sarayına gəlir, Nüşabə onu şəklinə görə tanıyır, onlar dostlaşırlar.

Gerçək, tarixi Makedoniyalı Aleksandr Qafqaza ayaq basmamışdır. Nizami'nin "İsgəndərnamə" sində isə İsgəndərin Qafqaza gəlməsi, Nüşabə ilə dostlaşması və ruslarla bağlı sonrakı hadisələr əsərin çox mühüm hissəsini təşkil edir. Nizami qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün tarixi istədiyi kimi dəyişdirir, İsgəndər'i onun dövründə tarix səhnəsində adı çəkilməyən ölkələrə aparır, xalqlarla görüşdürür, döyüşlərə girməyə məcbur edir.

İsgəndər "Şirvandan şir kimi yürüyüb keçdi" (3887), Dərbənd qalasını aldı, o yerin camaatını "vəhşi xasiyyətli" (3987) qıpçaqlardan qorumaq üçün o "dar yolda sədd" (3994) salınması əmrini verdi. Sonra "Dərya kənarınca, sahil boyunca" (4289) cənuba döndü, Rey və Xorasanı fitnəkar və zülmkarlardan təmizlədi, "atəşpərəstlərə cəza verildi" (4312), "Xorasanlıların qulağını burdu" (4345).

* * *

Nizami İsgəndərin fəth olduğunu unutmur. İsgəndərin Hindistan yürüşü "Ədalət" və ya "kömək etmək" naminə deyil, sadəcə həvəsdən, fəth ehtirasından, hətta "kabab yemək" istəyindən irəli gəlir:

*İran mülkü tamam mənim oldu,
İndi Hindistana at sürmək istəyirəm (Şərəfnamə, 4368).
Məst filin atından kabab yeyim (4395).*

İsgəndər Gilan, Rey, Herat, Nişapur, Mərv, Bəlx, Kirman və Cəznədən keçib, Hind torpaqlarına daxil olur, Keyd adlı Hind hökmdarı İsgəndərə qiymətli hədiyyələr (o cümlədən, "pəri sifətli qız" – 4488) verib sülhə nail olur. İsgəndər ikinci Hind hökmdarı Fur (yunanca: Por və ya Poros) ilə savaşa digər hallarda olduğu kimi yanaşmır, onunla məktublaşmır, uzatmadan savaşa girib qalib gəlir. Nizami İsgəndər və Fur orduları arasında (-326)-cı ildə Pəncabda baş verən böyük Hidaspes savaşı barədə heç nə demir.

İsgəndəri Çinə də sanki hansısa zülmü durdurmaq və ya ədaləti bərpa etmək istəyi deyil, həvəs dartıb aparır.

*Hindistandan Təbbət (Tibet -H.İ.) diyarına getdi,
Təbbətdən keçib Çin hüduuna gəldi (4566).*

Çin xaqanı casus göndərüb İsgəndərin nə düşündüyünü bilmək istəyir. Casusun İsgəndər barədə gəldiyi fikir – "Heç kəsin qanunu tökməyə tələsmir" (4636), "Xuda ondan razıdır, məxluq isə şad" (4637) Çin xaqanını sülh aramağa sövq edir. Nizami'nin Çin anlayışı bir qədər qarışıqdır; çinli deyəndə kim nəzərdə tutulur – çincə danışan, Çin xalqının nümayəndəsini ya Çinin şimalında yaşayan Çin türkmü? Nizami İsgəndəri Çin xaqanı adlandırdığı hökmdarla görüşdürür. İsgəndər Çin ilə savaşımadan yaxşı münasibət qurmaq istəyir, Çin xaqanına məktubunda belə yazır:

*Həbəş hüduundan Çinə gəlmişəm,
Məğribdən Məşriqə at çapmışam (4694).*

*İran torpağından bura
hərb üçün gəlmədik (4689).
Qoşunu Çin hüdduduna
ona görə çəkdim ki
Turan mülkünü ələ gəti-
rəm (4959).*

Nizami Çin xaqanı barədə hörmət doğuran ifadə işlədir:

*Əfrasiyab mülkünün va-
risi
Günəştək Çindən başını
ucaltdı (4773).*

Xaqan İsgəndər'in qonağı ikən "Rum əhlinin rəssamlığı" güclüdür, ya "Çin naxışı?" deyə mübahisə başlayır (5062-5). Məsələni aydınlaşdırmaq məqsədilə rumlu və çinli iki sənətkar arasında yarış keçirilir. Son nəticədə hər iki sənətkarın işi bəyənilir (5066-5093). Nizami həmçinin, məşhur rəssam Mani'nin Çinə səfəri barədə danışır; çinli sənətkar Mani'ni təəccübləndirən və heyran edən "Saf büllurdan parlaq bir hovuz" düzəltdi, bunun qarşılığında Mani "Həmin hovuz üstündə ölü it çəkdi" və çinliləri heyran etdi (5094-5110). Bu yarışlarda Çin tərəfi təmsil edən "əsl çinli" olduğu qənaəti təbiidir.

Nizami Çin xaqanını gah "Çin hökmdarı", gah da "Türk hökmdarı" kimi təqdim edir. Nizami türk kəlməsini çox müxtəlif mənalarda işlədir. O, bir tərəfdən etnik türklərdən, onların geniş yayılmasından söhbət açır:

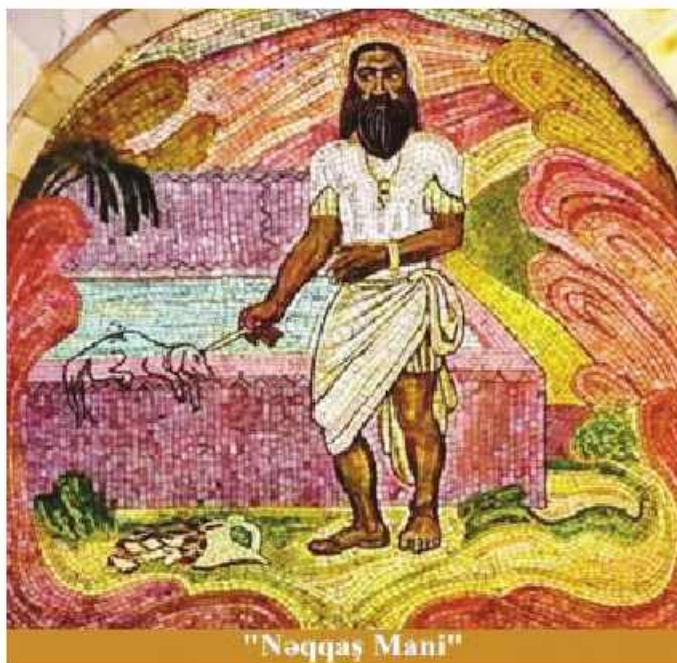
*Xəzər dağlarından Çin dənizinə qədər
Hər yeri türklərlə dolu görürəm (5525).*

Digər yandan türk sözündən gözəl, gözəllik, ağısifət, güc-qüdrət kimi keyfiyyətləri vəsf edən çoxçalarlı metafor kimi istifadə edir.

Çin Nizami'nin ən çox sevdiyi, ən çox müraciət etdiyi coğrafi-mədəni anlayışlardan və metafor kimi işlətdiyi sözlərdən biridir⁴⁰.

* * *

(*Davamı var*)

Rəssam Mikayıl Abdullayev

⁴⁰ İsaخانлы Н. Бۆйүк çaylar qərbdən şərqlə doğru axır. (Великие реки текут с запада на восток.) Вах: Çin Azərbaycanlıların gözü ilə. Китай глазами Азербайджанцев. 2013. Bakı:Letterpress. səh. 51-64, 169-183.